

2008 - 43

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ФИЛОСОФИЯ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ

Диссертациялык кеңеш Д. 09.06.321

Кол жазма укугунда

УДК: 1:001; 296 + 34 (09) (575.2) (043.3)

ТОКТОКАН ЫСМАЙЫЛ КЫЗЫ

КУЊЗЫЧЫЛЫК ТААЛИМАТЫ ЖАНА КЫРГЫЗ
ФИЛОСОФЕМАЛАРЫНДАГЫ АДАМ ТААНУУ
ПРОБЛЕМАСЫ

Адистиги: 09.00.03 – философиянын тарыхы

Философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2008

Иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университеттин философия жана социология кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: философия илимдеринин доктору, профессор БЕКБОЕВ А.А.

Расмий оппоненттер: философия илимдеринин доктору, профессор МУКАСОВ Ы. М.
философия илимдеринин кандидаты, доцент БОТОКАНОВА Г. Т.

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин философия жана социалдык-гуманитардык илимдер кафедрасы

Диссертациялык иш 2008-жылдын 11-февралында саат 12.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Философия жана укук институтунун алдындагы (тең уюштуруучу – Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети) философия илимдери боюнча докторлук (кандидаттык) окумуштуулук даражасын ыйгаруучу Д 09.06.321 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071 Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265-а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй просп., 265-а.

Автореферат 2008-жылдын 10-январында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, философия илимдеринин кандидаты

АКМАТОВА Н.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Табият менен коомдун алакасы барган сайын татаалданып, аалам-универсумдун катаал логикасына уңгулаш тааным процесси жөнөкөйдөн татаалга кескин багыт алып, турмуш нугу улам жаңы чиеленген проблемалар менен коштолууда. Акыл-эс алкагы чексиздик менен чектелип, ой жүгүртүү формалары жаңы тилкедеги мезгил-ченемдер менен жалгашкан учурда тааным турпаты татаалданып, өткөн чактын мазмуну терең, формасы ар кыл, бирок философиялык дүрмөткө эгедер маданий дөөлөттөрүнүн мааниси айгинеленет.

Табияттын керең мыйзамына ылайык адамзат ар дайым келечекти утурлайт, арийне анын байыртадан жыйылган руханий тажырыйбасы менен салттары – кийинкилердин баа жеткис байлыгы, руханий таянычы. Ушундан улам ар бир муундун ыйык парзы, тарыхый миссиясы – бабалардан калган руханий мурас-тарды өз дооруна жараша өздөштүрүп, байытып, аны өздөрүнөн соңкуларга мүмкүн болушунча толугураак жеткирүү. Мейкиндик менен мезгилдин жаңы айкалышынын мыйзам ченемдүү, зарыл шарты болгон, доор көпүрөөсүн туюнтуп, муундардын байланышын мүнөздөгөн бул мыйзам ченемдүүлүк руханий-маданий турмуштун уланышын аныктайт. Ушул кылым карыткан ойлом тарыхынын акыл корутундусу эң оболу илимий-теориялык адам таануу концепциясына таандык. Адам таануу маселеси тамыры терең, татаал эс-акыл, аң сезимдин калыптанып өнүгүшү менен тыкыс байланыштуу проблема, андыктан анын башатын, маңызын, өнүгүшүн бүгүнкү учурдун талабына ылайык тарыхый-философиялык талдоого алуу аталган маселени туура, адекваттуу аңдоого көмөктөшөт. Мындан тышкары байыркы кытай ойчулу Конфуцийдин окуусу менен кыргыз философемаларынын концептуалдык биримдигин изилдөө кыргыз элинин улуттук философиясынын генезисин, өзгөчөлүгүн жаңы тарыхый-маданий булактардын негизинде тактоого шарт түзөт.

Соңку мезгилде дүйнөлүк өнүгүштүн жаңы алкагы-турмуштун төрт тарабын түгөл камтыган татаал ааламдаштыруу процесинин катаал талабынан улам адам таануу илимий феноменинин дагы бир тилкесин-интеграция жана дезинтеграция кубулуштарынын өзгөчө кыналышы менен түшүндүрүлгөн чексиздиктеги чектелген адам табиятынын сырларын аңдоону талап кылууда. Философиялык антропологиянын айрым өкүлдөрүнүн көз караш-

тарына ылайык азыркы замандагы адамзат билимдин, илимий чындыктын же жалпысынан айтканда тышкы объективдүү дүйнө жөнүндөгү жетишээрлик маалыматтын жоктугунан эмес, тескерисинче, нукура моралдык багыттардан адашканынан улам илимий-техникалык прогресстин позитивдүү жетишкендигин туура пайдалана албагандыктан, ири алды менен табышмактуу адам табиятын түшүнбөгөндүктөн, анын ички жан дүйнөсүнүн купуя сырларын билбегендиктен жапа чегүүдө. Ошондуктан коомдун соңку өнүгүү тилкесинде айрыкча ылдамдаган илимий-техникалык прогресс моралдык-нравалык императивдер менен ыңгайлуу шартта коштолуп-айкалышы учурдун зарыл талабы. Адамзаттын бүгүнкүсү менен эртеңкисин жалгаштырып турган мындай талаптын турмуш талабына ылайык туура чечилиши адам таануу маселесине түздөн-түз байланыштуу. Ушундан улам кийинки учурларда, коомдун өнүгүшү ааламдаштыруу деп аталган өнүгүүнүн жаңы тилкесине көтөрүлгөн мезгилде адам таануу проблемасын тарыхый-философиялык аңыздан астейдил иликтеп, анын илимий-концептуалдык алкагын кеңейтүү актуалдуу, теория менен практиканын айкалышын дааналаган маселе экендиги талашсыз.

Жогоруда айтылган жагдайларды жана туюндурулган шарттарды эске алуу менен жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөдө көңүл борборунда негизинен эки руханий багыт камтылды: биринчиден, байыркы чыгыш философиясындагы, анын ичинен классикалык кытай философиялык ой пикиринин негизги агымынан болуп эсептелген куңзычылык таалиматындагы¹ эң өзөк-

¹ *Куңзычылык таалиматы* — Куңзы (Конфуций) жана анын шакирттеринин философиялык мурасын кытай тилинде 儒家 (айтылышында “ру жыя” же “жу цзя”). 儒教 (“ру жиян” же “жу цзяо” деп айтылат), 儒学 (айтылышы “ру шэ”) деген иероглифтер аркылуу берилет. Бул иероглифтердин түз маанисиндеги котормолору төмөндөгүдөй: 儒家 — түз котормосу «окумуштуулар жааты» деген мааниде болуп, негизинен ушул жааттын куручусу Куңзы болгондуктан аны Куңзычылык деп атап кеткен, ал Куңзычылыктын философиялык системасы, жааты, агымы. 儒教 — Куңзычылык таалиматын окутуу илими; Куңзычылыктын принциптери, Куңзычылык багытындагы тарбиялоо жана окутуу системасы. 儒学 — Куңзычылык таануу илими; Куңзычылыктын үлгү катары эсептелүүчү моралдык-этикалык нормаларынын жыйындысы, Куңзычылыктын теориясы дегенди билдирет. Жогоруда көрсөтүлгөн иероглифтердин маани-маңызын жыйынтыктап Кытай эл республикасындагы элдердин илимий адабияттарында кеңири пайдаланычуу “Куңзычылык таалиматы” деген терминди колдонууну иштин максатына туура келет деп таптык. Диссертациялык иште “Куңзычылык таалиматы” термини (орус тилиндеги аналогиясы — конфуцианство) жогордагы иероглифтердин бардык маани-маңызын өзүнө камтып турган түшүнүк катары пайдаланылды.

түү маселе-адамдын табияты жана маңызын изилдеп түшүнүү; адамдын руханий дүйнөсү, адамдын коом менен жаратылыштын жалпы структурасындагы ордун табуу экенине көңүл бурду. Экинчиден, кыргыз философемаларынын генезисин, өсүп-өнүгүүсүн, негизги идеялык - эстетикалык багыттарын, өзгөчөлүгүн камтыган тарыхый-маданий мурастарда чагылдырылган адам болмушу, нарктуулук түшүнүк-түшүнүмү менен куңзычылык таалиматынын концептуалдык жалпылыгы, ошондой эле айырмачылыгы көрсөтүлдү. Мындын тышкары формасы ар кыл, мазмун-маанилик диапозону өтө кеңири КЭРде жашаган кыргыздарга тиешелүү оозеки элдик мурастарында, анын ичинде «Манас» эпосунун Жүсүп Мамай айткан вариантындагы адам табиятын тастыктаган образдуу - көркөм интерпретация формасындагы асыл ойлордун (философемалардын) логика-таанымдык дараметин соңку илимий жетишкендиктердин нугунда аныктап-тактоого далалаттандык.

Демек, жыйынтыктап айтканда адам болмушуна байланыштуу кыргыз философемалары менен байыркы кытай философиясынын өз ара карым-катнашын изилдеп, бул геосаясий жактан эки бөлөк онтологиялык феномендин концептуалдык айкалышы учурдагы урунттуу маселелер менен үндөш экендигин аныктоо диссертациялык иштин актуалдуулугун мүнөздөйт.

Маселенин изилденүү даражасы. Адам таануу маселеси, анын көп кырдуу жагдайларынын айрым аспектиери же логикалык бүтүндүгү илимий-концептуалдык проблема иретинде философиялык, социалдык антропология, культурология, этика ж.б.у.с ар кыл илимдер тармагынын алкагында иликтенип, ал батыш жана чыгыш ойчулдары, окумуштуулары тарабынан изилденип келет.

Адам таануу проблемасынын логика-гносеологиялык табиятын абстракттуу-рационалисттик салттын алкагында интерпретациялап, анын трансценденттик нугунун классикалык үлгүсүн И.Кант, Т.Гоббс, Г.Гегель, Л.Фейербах, ж.б. баштаган батыш окумуштууларынын ири тобунун өкүлдөрү түзүшкөн. Кийинчерек адам таануу жаатындагы философиялык иррационализм багытын А.Шопенгауэр, Ф.Ницше, антропологиялык агымдагы феноменологияны Э.Гуссерль, персонализмди П.Якоби, А.Олкот, Ш.Ренувье, экзистенциализмди Г. Марсель, Н.А. Бердяев, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю, К.Ясперс, маданий антропологияны М.Мид, С. Тэкс, М. Глакмен, К.Леви-Стросс, психоана-

литикалык тармакты (З.Фрейд, К.Г. Юнг, Э. Фромм ж.б.) жана философиялык антропологияны А. Гелен, Х. Плеснер, М. Шелер өнүктүргөн.

Профессионалдуу кыргыз философиясында адам таануу маселеси тигил же бул деңгээлде философия тарыхына, социалдык философияга, руханий асыл нарктарга жана адам-коом, адам-жаратылыш карым-катнашына байланыштуу атайын илимий эмгектерде изилденген. А. Б. Аманалиевдин, А. А. Алтымышбаевдин, Т. А. Абдылдаевдин, А. А. Салиевдин, А. И. Нарынбаевдин, А. Ч. Какеевдин, Т. А. Аскараровдун, Р. А. Ачылованын, О. А. Тогусакондун, А. А. Бекбоевдин Ж. Б. Бөкөшовдин, М. Ж. Жумагуловдун, Ш. Б. Акмолдоеванын, Ы. М. Мукасовдун, Ө. К. Козубаевдин, Н. Кулматовдун, А. Ж. Байбосуновдун изилдөөлөрүндө адам проблемасы түздөн-түз же кыйыр түрдө табият-адам-коом үчилтигинин контекстинде конкреттүү-тарыхый материалдардын негизинде өнүктүрүлгөн.

Кытай менен куңзгычылык таалиматынын адам таануусуна Лияң шумиң (梁漱溟), Шыйуң шыли (熊十力), Фың юлан (冯友兰), Му зунсан (牟宗三), Таң жүйи (唐君毅), Шү фугуан (徐复观) ж.б. кытай философтору байыртадан башталган жөрөлгө боюнча көптөгөн теориялык-методологиялык эмгектерди жараткан. Мындай эмгектердин катарына «Кытай байыркы заман адам таануу ойломунун жалпы мазмуну», т.: Шыяв Ванйуан, Шү Йуанхы, Пекин: Чыгыш басмасы, 1994; «Кытай жакынкы заман адам таануусу жана маданият, философия тарыхы», т.: Шаң миң, Пекин: эл басмасы, 2007; «Адам таануунун теориясы жана тарыхы», ред. Хуаң жыңчуан, т.: Чын жышаң, Жав дунхуа, Ли жуңхуа ж.б... Пекин: Пекин басмасы, 2004 сыяктуу адам таануунун теориясы жана тарыхына арналган үч томдукту көрсөтүүгө болот.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Куңзгычылык таалиматы менен кыргыз философмаларындагы адам таануу проблемасынын чечмелениши, анын логикалык-таанымдык табият-дарамети, түшүнүк-түшүнүмдүк формалары – изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Изилдөөнүн предмети – аталган объектинин тарыхый динамикалык эволюциясын, концептуалдык мүнөзүн, диалектикалык табиятын, логикалык маңызын абстрактуулук менен конкреттүүлүктүн карым-катнашы аркылуу аныктоо же жалпылап айтканда конкреттүү бүтүндүк менен абстрактуу жагдайлардын биримдигин тастыктоочу логикалык каражаттар.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Оригиналдуу түпкү булактардын жазылган тилинде иликтөөнү азыркы философиялык антропологиялык теоретикалык-методологиялык негиздерди пайдалануу менен айкалыштыруу аркылуу куңзгычылык таалиматы менен кыргыз философмаларындагы адам таануу концепциясынын маани-мазмуну менен логикалык табиятын: социалдык философиянын, метафизиканын, культурологиянын, этиканын, тарыхый философиянын ж.б. илимдердин кесилишинде салыштырып изилдөө - диссертациялык иштин башкы максаты. Ушул максатты ишке ашыруу үчүн диссертациялык изилдөөнүн ички логикасын ылайык төмөнкү конкреттүү милдеттер аныкталды:

- «адам таануу» – тарыхый кырдаалга жараша өнүгүп келе жаткан илимий парадигма экендигин анын генезисин, диалектикалык жана гносеологиялык динамикасын тарыхый-философиялык агымдар аркылуу жалпылап тиешелүү жыйынтыктарды жасоо;

- кытай философиясындагы адам таануунун генезиси, калыптанышы жана өнүгүшүндөгү тарыхый социо-маданий детерминанттардын контекстинде тактоо;

- Куңзынын¹ философиясынын жана куңзгычылык таалиматынын адам таануу идеясынын кытай дүйнөтааным системасындагы түпкү концептуалдык мазмунун, тарыхый-философиялык табиятын, диалектикалык мүнөзүн, адам табияты түшүнүгүнүн динамикасын аныктоо;

- куңзгычылык таалиматынын адам таануу концепциясындагы «адам-өзү», «адам-коом», «адам-жаратылыш» системасынын аксиологиялык ченемдерин ачып, анын түпкү маңызын

Куңзы (Конфуций 孔子) б.э.ч. 557 – жылдан б.э.ч. 479 – жылга чейин Лу бектигинде (провинция) же азыркы Кытай Шандун дубанынын Чүфу шаарында жашаган, куңзгычылык таалиматынын негиздөөчүсү, Чүнчу доорунун соңку мезгилиндеги ойчул, саясатчы, педагог. Куңзы (Конфуций 孔子) илим аты жана кийинки муундагылар өтө урматтап атаган аты. Бул 孔子 (Куңзы) деген иероглифдин кыргызчага түз котормосу – улуу устаз дегенди билдирет. Ал эми атасы койгон өз аты дөбө – 丘 (окулушу – Чыйу,) аны ата-энеси дөбөгө чыгып тилеп алгандыктан ошонун атынан коюлган, калем аты – 仲尼 (окулушу – Жуң ны), Куңзы кытай илимий адабиятында иероглиф – 孔夫子 Куңфузы деп да аталат. Андан бөлөк “Олуянын олуясы” – “大成至圣先师”, “Маданият олуясы” – “文圣” деп урматтап атаган аталыштары дагы бар. Кытайдагы окумуштуулар, ошондой эле көпчүлүк тарабынан кабыл алынган жана азыркы кезге чейин пайдаланып жаткан варианты - Куңзы (孔子), чет тилдерде Куңфузы деген аттын Конфуций деп Батыш европа тилдерине ыңгайлаштырылып айтылышы колдонулууда. Бул диссертациялык иште КЭРде жашаган элдер арасында кеңири колдонулуучу Куңзы деген ат баштапкы айтылышындагыдай пайдаланылды.

аныктаган категориялар системасынын азыркы учурдагы кытай философиясына интерпретацияланышын көрсөтүү.

- кыргыз философемаларынын рухий башатындагы адам таануу проблемасынын табигый, социалдык жана эстетикалык детерминанттарын тактоо менен кыргыз ойломундагы чыгышчыл парадигмалардын өзгөчөлүгүн көрсөтүү;

- кыргыз жана кытай дүйнө таанымындагы адам таануунун имманенттүүлүгү менен концептуалдык айырмачылыктарын түпкү мурастарга негиздөө менен ачуу, жыйынтыктоо.

Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери. Диссертациялык иштин илимий максатына жана милдеттерине жараша аны изилдөөнүн илимий-теориялык методологиясы аныкталды. Тактап белгилегенде төмөнкү: системалуулук, объективдүү, комплекстүү анализ; аныктаманын тактыгы; абстрактуудан конкреттүүлүккө умтулуу; тарыхый логикалык жана структуралык-функционалдык анализ; синтез; себеп жана натыйжа байланышын табуу сыяктуу жалпы эле усулдук, диалектикалык-логикалык принциптер жана конкреттүү методдор колдонулду.

Изилдөөнүн жүрүшүндө жогоруда көрсөтүлгөндөй кыргыз маданиятынын баа жеткис мурастарына айланган «Манас» эпосу башатында турган элдик оозеки булактар жана азыркы адистешкен кыргыз философиясынын өкүлдөрүнүн эмгектери, куңзычылык таалиматынын классикалык чыгармасы «төрт китеп, беш жыйнак», куңзычылык таалиматын улантуучулардын чыгармаларынын түпкү нускалары, ошону менен бирге адам таануу багытында иликтөө жүргүзгөн белгилүү философтордун эмгектери проблеманы изилдөөнүн теориялык булактары катары пайдаланылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Кытай адам таануусунун башаты, ар кайсы доорлордогу тарыхый өнүгүү процессинде: куңзычылык таалиматы, даосизм жана будда дининен турган кытай философиясынын үчилтик көрөнүшүнүн биримдигинде, ошондой эле куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясынын ар бир доордогу өзгөчөлүгүнө жараша тастыкталды.

2. Адамдын табияты-маңызына, жашоодогу максат-милдетине, баса турган жолуна жана жүрүм турумуна байланыштуу маданиятты маданият, элди эл кылып турган түптүү ой-пикирлер камтылган «Манас» феноменинин Ж.Мамай вариантындагы,

айрым башка руханий мурастардагы адам таануу маселесинин урунттуу учурларынын маани-маңызы аныкталды.

3. Изилденген проблеманын концептуалдык табиятын так аныктоо максатында анын объектисинде камтылган адам тууралуу ойду чагылдыруунун аналогиялуу функцияларына баа берилди.

4. Куңзычылык таалиматы менен кыргыз философемаларынын адам таануу концепциясында – «адам болууга» же адамгерчиликке тарбиялоо, нарктуулук-этикалык пиринциптеринде иденттүүлүк, ал эми баяндоо ыкмасында, ошондой эле адамдын социалдык табиятынын түпкү башаты менен социалдык мамилесинин негизинде айырмачылыктар бардыгы далилденди.

5. Куңзы философиясындагы адам таануу маселесинин башаты, чордону, уюткусу, негизи катары «адамгерчилик», кыргыз философемаларында болсо «адамгерчилик менен намыстуулук» категориялары адамдын маңызын, социалдык табиятын түшүндүгү башкы өзөк болуп, эки элде тең «каада-жосун» менен «ыр-күү» (оюн-зоок, кубаныч) түшүнүктөрү жандап, бир бүтүндүк түзөөрү тастыкталды; адамдын социалдык табиятынын түпкү башатын түшүнүүдө — куңзычылык таалиматы ички ашып түшүү (内在超越) багытында (жолунда), кыргыз философемалары сырткы ашып түшүү (外在超越) багытында болгону далилденди.

6. Куңзычылык таалиматы менен кыргыз философемаларында күйүмдүүлүк, туруктуулук, улууга урмат-сый көз карашы экөөндө тең жалпылыкка ээ болгон этикалык форма жана бийик моралдык нарк-насил болуп эсептелээри; адамдар ортосундагы мамиледе уруулук кандаштык мамилеге негизделген тууганчылыкка маани берүү пиринциби сакталары аныкталды; адамдык кадырды «моралдуу болуу, салым кошуу, сөз калтыруу» үчилтик биримдикте кароо жактарында иденттүүлүк, куңзычылыкта «олуя адам», «жакшы адам» жана «жаман адам», кыргыз философемаларында жалпысынан «эр же эрен» («айкөл»), «жакшы адам» жана «жаман адам» деп классификациялоого негиз түзөөрү айкындалды.

7. Куңзычылык таалиматы менен кыргыз философемаларынын адам таануу концепцияларындагы адамдын коомдук мамилесинин негизи боюнча айырмачылыктар — куңзычылык таалиматында «жакшы адамдын» нарктуулугу материалдык турмуштан өтүп, руханий салаадагы «моралга» умтулуу башкы орунда коюлуп жаралган; кыргыз философемаларында адамдын нарктуулугу «табигыйлуулукка» негизделип, инсандын эркин эрктүүлүгүнө,

жаратуучулук күчүнө маани берилип, кадыр-баркты (абройду) көзүнүн карегиндей сактоо бийик ченем болуп алынган. Ушундан намыстуулук кыргыз адамдары үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон жана адамдын жетилүү жагындагы табигый кабылдоого, табигый ачуулуга маани берилген. Социалдык чөйрөдө нарктуулук пиринциптери ушундай өлчөмдөр менен шартталганы көрсөтүлдү.

Коргоого сунушталган негизги жоболор:

- Ар кандай антропологиялык багыттарды бириктирип турган жалпы тенденция мурда классикалык метафизикага таандык болмушту жана анын мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө соңку заманда субъективдүүлүккө, б.а. адамдын ички жан дүйнөсүнө карай тереңдөөсүнө ылайык адам, анын жеке аң-сезим, акыл-эси, философиялык анализдин башкы объектиси катары эсептелүүдө.

- Кытайдын байыркы доорунда адистешкен «адам таануу» - атайын илимий окуу тармагы болбогону менен, кытай маданиятынын өзгөчөлүгү катары «адамдын адам болуусу» жөнүндөгү, адамдарды «ичи олуядай, сырты падышадай» жетилдирүү идеясы ар кайсы тарыхый этаптарда жаңыланып, жашап келген.

- Куңзычылык таалиматы – кытайдын жөрөлгөлүү маданиятында, даосизм жана буддизм, кытай элинин байыртадан берки философиялык системасы адам таануу маселесинде, социалдык-этикалык, саясий-мамлекеттик жана диний багыттагы маселелерди чечүүдө азыр да таасирдүү колдонмо болууга кудуреттүү.

- Куңзычылык таалиматында адам табияты түпкүлүгүндө тарбия аркылуу жакшы болот деген концепцияны жактайт.

- Куңзычылык таалиматы адам маселесин бардык түптүү проблемалардын өзөгү катары эсептеп, мамлекет менен коомдун, адамдардын өз ара жана жаратылыш менен карым-катыштарынын динамикалуу системасында инсандык-руханий-моралдык асыл-нарктарды социалдык өнүгүүнүн императиви катары карайт.

- Куңзычылык таалиматынын адилеттүүлүк (акыйкаттуулук) менен талам (кызыкчылык) көз карашы (义利观) — анын аксиологиялык ченеминин негизги багыты жана моралдык жетилүүнүн максаты. Мындан сырт, нарктуулукка баа берүү өлчөмү жана методу катары «калыстык» (中庸. Жуң йун деп окулат) каралып, жалпы эле гармония идеясынын алкагында өз функциясын аткарып келген.

- Кыргыз элинин традициялык руханий маданиятында адамдын инсандык жактан өсүп өнүгүүсүнүн жана табиятынын

калыптанышынын негизги өбөлгөсү болуп анын табигыйлуулукка, намыстуулукка, теңдикке умтулуусу эсептелет.

- Кытай философиясындагы «Теңирдин» («Тиан», 天) – Теңир, Кудай; асман болмушу; көктүн (асмандын, Теңирдин) жүйөсү, нарк-нускасы, мыйзамы деген мааниси кыргыз философияларына да мүнөздүү.

- Куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясын баяндоо ыкмасы негизинен жазуу түрүндө өздөрүнүн түрлүү «төрт китеп, беш жыйнак» (四书五经) деп аталган классикалык чыгармаларында баяндалган. Кыргыз философияларынын адам таануу концепциясы оозеки адабияттарында, жалпы эле сакталып калган кыргыз руханий мурастарында баяндалган.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси.

Диссертациялык иштеги жалпыланган концептуалдуу жоболорун философия курсун, Байыркы Чыгыш философиясын жана кыргыз философиясын окутууда кыргыз элинин дүйнө таанымынын өзгөчөлүгүн терең түшүнүүгө, өздөштүрүүгө, руханий балуулуктарынын тутумундагы рационалдуу ойлорду аныктоого, социалдык жана саясий философия, маданият таануу, адам тууралуу илимдерин окутууга, диссертациялык иштин темасына байланыштуу атайын курсту иштеп чыгууга, философиялык антропология боюнча илимий-теориялык изилдөөлөрдө пайдаланууга болот.

Диссертацияда аныкталган адеп-ахлактын чыгыш элдерине мүнөздүү ченемдери, нарктуулук түшүнүк-түшүнүмдөрү жөнүндө логика-гносеологиялык корутундулары Кыргызстандын демократиялык, жарандык коомду түзүүгө багытталган социалдык актуалдуу мамилелеринде адамдардын намыстуулук, калыстык, адилеттүүлүк, акыйкатчыл активдүү позицияларын калыптандырууга кызмат өтөйт. Изилдөөдө аныкталган адам маселесин мамлекет менен коомдун, адамдардын өз ара жана жаратылыш менен карым-катыштарынын көп деңгээлдүү системасында бардык түптүү проблемалардын императиви катары эсептеген жоболору Эл аралык мамилелерди жөнгө салууда, азыркы геосаясий мейкиндикке Кыргызстандын интеграциялашуусунун механизмдерин жана идеялык платформаларын иштеп чыгууга өбөлгө болот.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Диссертациянын негизги жоболору жана натыйжалары талапкер тарабынан КР УИАнын «Современность: философские и правовые проблемы» (Бишкек,

2006), И.Арабаев атындагы КМУнин жарчысы (Бишкек, 2006), Ж.Баласагын атындагы КУУнин жарчысы (Бишкек, 2007), «Тил жана котормо» (Үрүмчү, 2007), «Шинжаң кыргыз адабияты» (Үрүмчү, 2007) илимий журналдарда жарык көргөн. Бүткүл дүйнөлүк эпостордун биринчи фестивалынын «Эпикалык мурастарды сактоонун жаңы формалары жана жолдору» Эл аралык симпозиуму (Бишкек, 2006) сыяктуу илимий-теориялык жана практикалык конференцияларда окулган докладдар түрүндө талкууланган жана 18 статья жарыяланган.

Диссертациялык иштин структурасы. Диссертация киришүүдөн, эки баптан, төрт параграфтан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөө даражасы мүнөздөлдү, изилдөөнүн объектиси, предмети, максаты менен милдеттери аныкталды, иштин методологиялык жана теориялык негиздери, илимий жаңылыгы, коргоого сунушталган жоболору, теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы көрсөтүлдү.

«Адам таануу проблемасынын теориялык жана методологиялык негиздери» аттуу биринчи бапта «адам таануу» илиминин теориялык мазмуну жана мааниси, методологиялык негиздери, кытай адам таануусунун социалдык өбөлгөлөрү жана маани-маңызы талданды.

«Адам таануу концепциясынын генезиси жана эволюциясы» деген биринчи параграфта «адам таануу» илиминин башаттары, изилдөө объектиси аныкталып, теория катары эволюциясы, анын башка илимдер менен болгон байланышы жана ар кайсы доорлордогу диалектикалык динамикасы иликтенди. Натыйжада, «адам таануу» өнүгүүдөгү илим болуп, анын изилдөө объектиси — адамдын болмушу, табияты жана жашоосунун маңызы, ойлону менен практикалык иш-аракетинин жалпы мыйзамдары, ошондой эле анын турмушундагы баалуулуктары, дүйнөкарашы, максаты, келечек багыты сыяктууларды бир бүтүндүктө изилдей турган илим деп корутундуланды.

Илимдер системасында адамды философиялык анализдин элегинен өткөрүү, объект жана субъект катары өзгөчөлүгүн аныктоо, анын социалдык жана руханий болмушундагы маңызын ачуу реалдуулуктун түрдүү түспөлдө көрүнүштөрүн, көп кырдуу кубулуштарынын карым катышынын мыйзам-ченемдүүлүктөрүн

изилдеген теориялардын диалектикасында көрүнөт. Алып айтсак, «адам таануу» (hominology, 人学) менен адамдын илиминин (the science of man, 人的科学), философия (哲学) жана антропологиянын (anthropology, 人类学) жалпысынан адам жөнүндө илимдер болуп эсептелет. Бирок алды менен бул илимдердин изилдөө объектиси жана методологиясында айырмачылыктар бардыгына көңүл бөлүүгө туура келет. Антропологиянын изилдөө объектиси негизинен XIX-кылымдын ортосунан кийин адамдын генезиси жана этнографиялык-маданият багытындагы социалдык турмушу болгон. Алар көбүнчө археологиялык казып алуу, этнографиялык изилдөө, илимий текшерүү, адам денесин операция кылуу, иликтөө сыяктуу эмпирикалык-практикалык далилдөө методун колдонушкан.

Жакынкы мезгилге дейре адам таануу маселесинде батыштын ойчулдарынын ой жүгүртүү багыты жалпысынан адамдардын теңчилиги; коомду изилдөөдө жеке киши (индивид) негиз, борбор болобу же коллективби (эл), келечектин илимий социалдык долбоорун түзүүдө коомдун, элдин кызыкчылыгын эске алуу менен түзүп ишке ашыруу зарылбы? деген эки маселенин тегерегинде улантылып келди. Азыркы батыш дүйнөсүндө теңдик принциби менен жекечиликти негиз кылуу башкы орунда туруучу идеяга айланып, ар түрдүү багыттагы илимдер аркылуу адамдын табиятын, анын ички жан дүйнөсүнүн сырларын философиялык методология аркылуу изилдөөгө болгон аракеттер байкалат.

Батыштын адам таануусу байыркы гректердин ушул багыттагы ойломунун негизинде өнүп-өскөн. Байыркы гректердин миф, философия, тарых, скульптура өнөрү сыяктууларынын баарысында бирдиктүүнүн бөлүгү катары өзүн-өзү таануу идеясы жатып, кишини түрлүү формада элестетип, фантастикалуу образдарды жаратканын байкайбыз. Андыктан адам таануунун тарыхый мурастарына айланган сифинкстин сыры менен Сократтын «өзүңдү таанып бил» деген санат сөзү инсанаттын өзүн таануусунун башталышы эсептелет. Байыркы гректердин мифологиялык жана диний көз караштарынан өсүп чыккан философиясындагы адам таануу проблемасы кийинки европа маданиятындагы бул багыттын андан ары өнүгүшүнө зор таасир көрсөткөн салттуу башат болуп калган.

Адам таануу маселесин изилдөөгө карай алгачкы бурулуш байыркы грецияда софисттер жана философиялык этиканын негиздөөчүсү Сократтын аты менен байланыштуу. Ал адам жана

анын ички жан дүйнөсүн башкы орунга койгон. Анын «өзүңдү таанып бил» санат сөзү аркылуу этикалык рационализмди негиздеген философ катары эсептелет. Байыркы гректердин окуусунун материалисттик монизм багытынын өкүлү Демокрит — философиянын тарыхында адамды «кичик космос» деп караган. Демокриттен айырмаланып, Платон денеден жанды бөлүп караган антропологиялык дуализмдин позициясында турат. Аристотель адам жөнүндөгү концепциясын коомдук, саясий, мамлекеттик көз караштардын алкагынан келтирип чыгарат. Анын көз карашына ылайык: «адам саясий айбан», «адам акыл-эстүү айбан», адам менен айбандын түпкү айырмасы адамдын социалдык мүнөзгө, акыл-эске ээ болуусунда деп өз дооруна жаңылык болгон ойду айткан. Грек коомунун өзгөрүүлөргө туш болгон учурунда антропологиялык багыт айрыкча көңүл бурарлык абалга туш болгон. Муну Эпикурдун окуусунан байкоого болот. Алар коомдогу жана адамдын табиятына байланыштуу маселелерди жеке адамга (индивид) жана анын кызыкчылыгына тиешелүү маселелерге байланыштуу карап чечүүгө багыт алган.

Орто кылымдардагы христиандык адам таануу концепцияларында адам кудай тарабынан негизделген дүйнөлүк шайкештиктин бир бөлүгү, учуру катары каралган. Адам христиандык көз караштар боюнча «кудайдын образы, түспөлдөшү жана ал күнөөгө баткан» катары сүрөттөлгөн. Адам күнөөгө баткандыгы үчүн анын жаратылышы адамдык жана кудайлык табият болуп эки бөлүнүп салынган жана адам күнөөдөн арылуу үчүн, «ишеним, үмүт, сүйүү» асыл сапатына ээ болуусу тийиш, ушул сапаттарга ээ болсо гана өлгөндөн кийин да жашай алат. «Түпкү күнөө» түшүнүгү орто кылым менен гректерди эки доор кылып айрып турган белги катары каралат.

Батыштын соңку доордогу адам таануу ойлому индивидуализм, рационализм жана натурализмге негизделип, бул белгилер азыркы замандагы маданиятынын этнографиялык өзгөчөлүгүн мүнөздөгөн эң зарыл бир бөлүгүнө айланган. Адам таануу илиминин методологиясын колдонуп, бири-бирине аналогиялуу эмес конкреттүү илимдер тармагындагы ойчулдар, адамдын тигил же бул белгилүү бир жактарын талдап, изилдеген. Ошону менен соңку замандагы адам таануу идеясы кишинин көрсөтмөлүү сырткы, жалпы образын жаратуу менен эле чектелбей, ал жөнүндөгү түшүнүктөрдү жаратат. Аларда гумандуулук идеясын калыбына келтирүү, адамдын ордун жогору көтөрүү, адамды азат кылуунун

жолун издөө сыяктуу идеялар менен тыгыз байланышта болгон ойлор жаралат. Ойчулдар натурализм менен рационалдуулукту адам табиятынын негизи деп карап, адамдын наркы, кадыры, арзуусуна маани берген.

«Кытай философиясындагы адам таануунун концептуалдык эволюциясы» аттуу экинчи параграфта кытай «адам таануунун» келип чыгышы, калыптанышы жана өнүгүшү, өзгөчөлүгү жана маани-маңызы ачылып көрсөтүлөт.

Кытай дүйнө таанымындагы «адам таануу» проблемасын биздин пикирибизче үч катмардан кароо — кытай философиясынын жалпы өнүгүү системасында; кытай адам таануусунун динамикасында; кунзичылык таалиматынын тарыхый эволюциясында иликтөө максатка ылайыктуу болуп, маселени толугураак ачып берүү мүмкүндүгүн жаратат.

Кытай адам таануунун теги алгачкы кишилердин дүйнөнүн жаралышы жөнүндөгү онтологиялык көз караштарынан, алардын өзүн өзү таанып билүүсүнөн башталган. Кытай адам таануунун башаты алгачкы сыйынууларда жана табият менен болгон карым-катнаштарда синкретизм формасында калыптанган. Ошондуктан миф жана баштапкы диндердеги «адам таануу» түшүнүктөрү кытай адам таануунун пайда болуусунун башаты катары каралат.

Кытай тарыхында, Шыя (夏), Шаң (商), Жов (周) деп аталган үч падышалык кытай байыркы заман маданиятынын негизин түзүп турат. Шыя падышалыгынан Шаң, Жов падышалыгына өтүүсү кытайдын тарыхы, дини, маданиятындагы чоң секирик катары бааланат. Мындагы эң көрүнүктүү өзгөрүү диний ишениминдеги эң жогорку кудайдын пайда болуусу. Элдер өздөрүнүн жапа чегүүсүндөгү түпкү себепти Теңирден издебей, адамдардан издей баштайт. Үч падышалык (Шыя, Шаң, Жов) мезгилиндеги коомдогу ушундай өзгөрүү, жаңы маданият факторунун пайда болуусун тездетип, Кудай, табият, адамды таанып билүүнү дагы да тереңдетип, кытай адам таануунун пайда болуусунда өтө зарыл шыктандыруу маңызына ээ болуп, аны бүрдөө мезгилине кадам койдурат.

Кытай адам таануунун чыныгы пайда болуусуна негиз салган жана кытай адам таануунун жол баштоочусу катары Чүнчу Жанго доорундагы гумандуу идеяларды айтууга болот. Бул доордо коомдо чоң өзгөрүүлөр болот. Ушундай кырдаалда адамдын инсандык өсүп өнүгүүсүн биринчи орунга чыгарып, бул маселени атайын иликтеген илимий чөйрө жаралат. Ойчулдар адам масе-

лесин ар тараптан изилдөөгө бет алып, ар бир агым өз ойлом системасын түзөт. Бул чөйрөнүн жаралуусуна кытай адам таануусунун түптөөчүсү, ошондой эле куңзычылык таалиматынын негиздөөчүсү Куңзы өзгөчө роль ойнойт. Куңзы жана анын окуусу кытай адам таануусунда категория системасын жаратып, анын идеялык өнүгүү багытын белгилеген. Чүнчу Жанго доорундагы ушундай чөйрөнүн жаралуусуна кытай маданият тарыхында куңзычылык таалиматы менен теңтайлаш орунда турган даочылык таалиматынын (даосизм, 道家) ролу да чоң болгон. Мындан башка да окуулар жаралып, алар ар кайсы салааларда (багыттарда) өзгөчө жаратуучулук мүнөзүндөгү идеяларды ортого коюп, бул доордун адам таануусун көп түрдүү мазмун менен байытат. Кытай илиминде мындай жетишкендиктер ошол мезгилдеги бул элдин гуманитардык рухунун өнүккөнүнүн натыйжасы, адам таануу концепциясынын конкреттүү белгиси, ошондой эле байыркы башатындагы тарыхый демилгесинин жогору деңгээлде өскөнүнүн көрүнүшү катары бааланат. Ошонусу менен бүткүл кытай адам таануусунун өнүгүүсүнө мыкты, бекем теориялык негиз салып берген деп эсептелет.

Кытай адам таануу ойлом тарыхы Чүнчу Жанго доорунан кийин кеңейүү жана өзгөрүү баскычына кадам койот. Чин жана Хан падышалыгы доорундагы кытай адам таануусу – «көп агымдан» бир илим салаасына «бир агымга» кошулууга, биригүүгө бет алып, натыйжада куңзычылык таалиматынын адам таануусу жетекчи орунга өтөт. Бул мезгилде куңзычылык таалимат тереңдеп, адамдын өзгөчөлүгү, дене менен рухтан куралганы, анын маңызынын түп башаты жана жетилүүсү, ааламдагы алган орду сыяктуу маселелерди бийиктиктен ачып көрсөтүп, жооп берүү аракети жасалат. Эң негизгиси бул мезгилдин адам таануусу кытай жөрөлгөлүү этикасындагы өз-ара мамилелерди жана адамгерчилик, этикет, акылмандык, күйүмдүүлүк, ишеним сыяктуу адеп-ахлак эрежелеринин мазмунун бекемдеген жана байыткан.

Вый, Жин, Түштүк Түндүк падышалыгы, жана Сүй, Таң падышалыгындагы адам таануу өтө татаал болгон. Анткени бул мезгилде кытай коому өтмө катар бөлүнүү анан биригүү процессинде өнүгөт. Ошондуктан бул доордун адам таануусу жалпысынан айтканда, куңзычылык, мистика, буддизм, даочылык таалиматтарынын доктриналары өз ара кагылышууда бири-бирин четке кагуу жана кошулуу, сиңүү процесстерин баштан кечирип, эң соңунда биригүүгө бет алат. Тактап айтканда, ар бир бөлүктүн

кичик агымдарында башкаларынан айырмалуу өз концепциясы болсо да, акыры келип баары бирге бул мезгилдин адам таануу таалиматын өнүктүрөт.

Суң, Миң, Чиң падышалыгындагы адам таануу – Лишө (理学) агымынын динамикасынан көрүнөт. Лишө агымынын мазмуну куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясын мурастоо жана аны байытуу менен бааланат. «Жов өзгөрүүлөрү» жана куңзычылык таалиматынын «Төрт китебиндеги» концепцияларын терең изилдеп, адамдын моралдык касиетин ааламдын онтологиясы деңгээлине көтөрүп, адам таануу онтологиялык теориясын жараткан. Анткени, бул доордогу кытай маданиятынын жетилүү, системалашуу, теориялашуу жана догмалашууга бет алуусуна жараша, Суң падышалыгы доорунда буддизм менен даочылыктын талаш-тартышуусу тынчууга бет алып, куңзычылык таалиматы кайра жанданып, Лишө (理学) агымы формасында ортого чыгып, бирдиктүү философияга айланып, коомдо жетектөөчү орунга ээ болот. Миң, Чиң падышалыгы доорундагы адам таануу негизинен кайра жаралуу түсүн алган, «адамды кайрадан байкоо» өзгөчөлүгүнө ээ болгону көрсөтүлөт жана андан азыркы кезге чейин изилдөөлөрдө көз караштардын чагылышы көрсөтүлдү.

Ошентип, бул бапта адам таануу илиминин маани маңызы, генезиси жана эволюциясы, анын илимдер системасындагы орду айкындалып, байыркы башатын жоготпой келе жаткан кытай философиясынын динамикасында адам таануу түпкү өзөктүк проблема экендиги негизделип, куңзычылык менен даочылыктын, буддизмдин ж.б. таалиматтарынын күрөшүнүн жана биримдигинин контекстинде өнүгүүсүнүн, калыптануусунун азыркы заманга чейинки интерпретациясы берилди.

«Куңзычылык таалиматы менен кыргыз философмаларындагы адам таануунун тарыхый-философиялык маңызы» деген экинчи бапта куңзычылык таалиматы менен кыргыз философмаларындагы адам таануу эки элдин рухий түпкү булактарынан пайдалануунун негизинде алды менен айрым-айрым, анан аларды бир системада, соңунда бул концепцияларды дүйнө адам таануу илимий теорияларына интерпретациялоо иретинде салыштырылып каралды.

Экинчи баптын **«Куңзычылык таалиматы: генезиси жана тарыхый философиялык табияты»** аттуу биринчи параграфында куңзычылык таалиматынын пайда болушундагы, калыпта-

нышындагы жана өнүгүшүндөгү өбөлгөлөр, анын адам таануу концепциясындагы түпкү түшүнүктөр талданды.

Куңзычылык таалиматы (儒家) – байыркы кытайдагы эң башкы идеялык агымдардын бири болуп эсептелет. Аны менен кытайдын жөрөлгөлүү маданиятынын биримдик жана айырмалуу жактары бар, бирок куңзычылык таалиматы кытайдын жөрөлгөлүү маданиятынын типтүү үлгүсү. Ошондуктан куңзычылык таалиматы кытайдын байыркы заманындагы саясый, маданий турмушуна, идеялык зор таасир көрсөтүү менен улуттук рухунун тиреги, уюштуруучулук күчүнүн негизги башаты болуп гана калбай, азыркы жана келечектеги дүйнөсүнүн өнүгүүсүнө да таасир көрсөтөт деп каралат. Бул таалиматтын түпкү өзгөчөлүгү моралды урматтоо, аны байытууга, ары кеңири мазмуну менен маңызын сактап калууга маани берүү, жөнөкөйлүк менен бийик ойлорду айкаштыруу. Аталган таалимат адам проблемасын диний өңүттө эмес, саясый-этикалык принциптер негизинде эң көп изилдеген, өзөгүндө адам жана анын социалдык абалы, тарбия-билим берүү ж.б. маселелери турат. Бул таалимат кытай маданиятынын этикалык негизден келип чыгуусуна чоң таасир тийгизген. Куңзы бул таалиматтын негиздөөчүсү. Ал кытай маданиятынын руханий дүйнөсүнүн өнүгүшүнө жана коомдук турмушунун бардык сферасына терең из калтырган. Куңзы кытай адам таануусунда категория системасын жаратып, анын идеялык өнүгүү багытын белгилеген. Анын көздөгөн максаты – мамлекеттин, коомдун, үй-бүлөнүн жашоо-турмушун гармонияга, шайкештик жолунда өнүгүүгө келтирүү болгон. Ошондуктан ал коомдогу кайчылыктарды чечүүдө адамдар ортосундагы мамиленин чаташуусун чечүүчү түйүн деп карап, өз идеясын «ысымын тууралоо (оңдоо)» (正名) идеясын көтөрүүдөн баштаган. Анын адам таануусу негизинен адамдык жашоо философиясын изилдөө болгон. Анын идеясы негизинен «Талкуу» (Лунйү, 论语) деген чыгармасында баяндалып калган.

Куңзычылык таалиматынын пайда болуу, калыптануу жана өнүгүшүндөгү факторлор: биринчиден, кытай дүйнөсүнүн жаратылыш жана рухий чөйрөсүнүн таасири; экинчиден, кытай коомдук түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр; үчүнчүдөн, Чүнчу Жанго доорундагы коомдук жагдай; төртүнчүдөн, кытай «Зыялылар (интеллигенттер)» (士) катмарынын жанданышы; бешинчиден, Куңзынын үй-бүлө шартынын жана өз тагдырынын таасири болгон.

Куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясы өз өнүгүүсүнүн тарыхый процессинде, адамдык жашоо маселеси менен моралга болгон умтулууну бириктирип, адамдын негизги өзгөчөлүгү жана маңызын этикет маселеси менен бирдикте караган жөрөлгөгө ээ болгон. Куңзынын бүткүл таалиматы адамдын маңызы түшүнүгүнө негизделген, адамдын маңызы түшүнүгү – 仁 (окулуну – рын же жэнь) «адамгерчилик, кишиликтүүлүк, мээримдүүлүк, күйүмдүүлүк, ырайымдуулук, кайрымдуулук, адамдарды сүйө билүү, боорукерлик» сыяктуу категорияларды иликтөө аркылуу ачылып берилген. Куңзынын «адамгерчилик» (仁) адамдын эң негизги маңызы деп караганы, анын философияга киргизген жаңылыгы деп каралат. Куңзы «адамгерчилик» адамдын маңызы дегенди, реалдуу адамды эмес, адамдын идеалдуу турпатын негиз кылып, моралдык багыттан белгилеген. Куңзынын кытай «адамгерчилик» категориясына кошкон салымы – адамдар менен аралашуу, мамиле жасоодогу беш түрлүү адеп-ахлак менен төрт принциби каралат. Ушуларды сактагандар «адамгерчиликке умтулган» боорукер адам болот деп эсептеген. Куңзы «каада-салт» (礼, Ли) менен адамгерчиликтин катышында, «каада-салтка» баш ийүү адамдын адам болуп туруусундагы зарыл сапат «адамгерчиликтин» негизи деп караган. «Каада-салттын» мазмуну «адамгерчиликке» кантип айланат? деген маселеде, Куңзы адамдын өз чымыркануусуна таянуусу, «адамгерчилик өз эрки менен болот» жана сырткы «каада-салттын» күчкө салып чектөөсүнө таянуу зарыл деген көз карашта болгон. Куңзынын «Өзүн кармап, адепке ылайык келүү» деген сөзүндө, адамдын социалдык маңызына маани берген. Демек, куңзычылык таалиматынын этикалык багыты – «адамгерчилик» категориясына негизделген мораль-эрежелер системасы.

Кытайдын байыркы заман ойлом тарыхындагы адам жөнүндөгү негизги маселенин бири - адамдын табиятын түшүнүү. Куңзычылык таалиматынын адам табияты түшүнүгү кытайдын байыркы заман адам табияты концепциясынын негизги бөлүгү болуп эсептелет. Мыңзынын (孟子) «адамдын табияты – жакшы» түшүнүгү менен Шүнзынын (荀子) «адамдын табияты – жаман» түшүнүгү байыркы кытайдын адам табияты концепциясынын негизги эки агымын түзөт. Куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясына Мыңзынын кошкон салымы - анын адам табияты жөнүндөгү «төрт негиз» же «төрт башат» көз карашы. Шүнзы «адамдын табияты жаман» концепциясында адам табия-

тынан жаман (кара ниет) келет, «асылдык», ак ниеттүүлүк эркек байланыштуу болот, антпесе адамдын айбандык сапаттары арбын дейт. Бирок, экөө тең адам билимдин топтолуусу жана моралдык жетилүү аркылуу кийинки жакшы адам (олуя) боло алат, мунун түпкү алдынкы шарты — үйрөнүү деп баса белгилешет. Ошону менен экөөнүн көз карашы биригип, куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясындагы жетилүүгө маани берүү жөрөлгөсүн жараткан. Куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясындагы адам табияты түшүнүгү кытай байыркы замандагы моралдык жетилүү көз карашынын жогорку деңгээлде өнүгүүсүн белгилеген, моралдык жетилүүнүн негизги жолу «табиятын таануу» жана «табиятына кайтуу» болгон. Бул куңзычылык таалиматынын моралдык мүнөздө болуп калуусуна адам табияты теориясы тараптан негиз түзүп берген.

Бул параграфта кытай жөрөлгөлүү философиясынын түпкү өзгөчөлүгү куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясындагы аксиологиялык ченемдерин жана өз алдынчалыгын эске алуунун негизинде, адамдын өзү менен өзүнүн, адам менен адамдын, адам менен коомдун, ошондой эле адам менен жаратылыштын катышындагы нарктуулук пиринцибин бир системада кароо аркылуу ачып берилди. Булар бир жагынан куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясынын эң негизги мазмуну. Ушул багыттан караганда, куңзычылык таалиматынын аксиологиялык ченемдери жана адам таануусунун өзгөчөлүгү толук ачылып берилди.

Куңзынын таалиматында онтология, таанып-билүү, акыл-эс, мораль жөнүндөгү көз карашы биригип кеткен, бирок жакшылыкка умтулуу, моралдык аң-сезимдүүлүккө берилүү негизги орунга коюлганына байланыштуу, адамдын өзү жана анын башкалар менен мамилесиндеги нарктуулук пиринциби - этикалык позицияда бекем туруу, адамгерчиликтүү болуу, адамдык тартипти түшүнүү, орточул болууга маани берүү, шайкештикке умтулуу болуп эсептелет. Мында адамдык мамиледе «беш эреже» (五常) — адамгерчилик, адилеттик, каада-салт, акыл-эстүүлүк, ишенимден (仁, 义, 礼, 智, 信) турган беш түрлүү бийик моралды бекем тутуу катуу талап кылынат. Анын идеалдуу адамдык кадыр түшүнүгүнүн эң негизги курулмасы — «үч тутка (мазмун, негиз), сегиз бөлүк» (三纲八目) болуп, жеке адамдын ички жетилүүсүнүн баскычтарынан башталып, дүйнө бейпилчилигин эңсөө процессин камтыйт. Ушул түшүнүк кытай маданиятындагы идеалдуу

адамдык кадырды (касиет-мүнөздү) түшүнүнүн эң негизги курулмасы катары каралып келет.

Кытай философиясынын адам менен жаратылыштын катнашындагы аксиологиялык ченеми — «жаратылыш менен адам бирдиктүү» (天人合一) деген кытай философиясынын негизги руху болгон чечим. Ал эми куңзычылык таалиматы өз өзгөчөлүгүнө ылайык «жаратылыш менен адам моралда бирдиктүү» (天人合德) деген бейнеде адам менен жаратылыштын гармониясын жараткан. Жыйынтыктаганда, куңзычылык таалиматынын аксиологиялык ченемдеринин өнүгүү динамикасы жана тарыхый-философиялык, этикалык-эстетикалык, социалдык-психологиялык маани-маңызы ар тараптуу иликтөөгө алынды. Алардын бүгүнкү күн үчүн да актуалдуулугу белгиленди.

«Куңзычылык таалиматы менен кыргыз философемаларындагы адам таануунун салыштырма анализи» аттуу экинчи параграфта эки элдин адам таануусунун өз өзгөчөлүгүнө, тарыхый өнүгүү деңгээлине, калыптанган менталитетине, каада-салт үлгүлөрүнө жараша салыштырма иликтөөгө алынды. Ошондой эле кыргыз философемаларындагы адам таанууну ачып берүүгө басымдуурак маани берилди.

Куңзычылык таалиматы менен кыргыз философемаларындагы адам таануунун иденттүүлүгү жана айырмачылыктарын ачуу максатында ушул маселеге байланышы бар негизги концепциялар, философиялык түшүнүктөр иликтөөгө алынды. Ушуга байланыштуу эки элдин ойчулдар катмарынын доктринаны баяндоо ыкмасы, адамдын социалдык табияты жана өз ара мамилеси, идеалдуу адамдык кадыр түшүнүгүндөгү маңыз каралды.

Баяндоо ыкмасы боюнча — куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясын баяндоо ыкмасы негизинен жазуу түрүндө өздөрүнүн «Төрт китеп, беш жыйнак» (四书五经) деп аталган классик чыгармаларында баяндалган. Кыргыз философемаларынын адам таануу концепциясы «Манас» эпосу баш болгон оозеки чыгармаларында, жалпы эле сакталып калган кыргыз руханий мурастарында баяндалган. Кыргыз философемаларындагы адам таануу маселесин изилдөөдө, бир жагынан кыргыз философиясынын «философемалык» мүнөзүн эске алууга, жана бир жагынан кыргыз ойломунун өзүнө гана таандык болгон өзгөчөлүгүн эске алуу б. а. дүйнөлүк классика менен кыргыз философемаларындагы адам таануунун ортосундагы айрым жалпылыктарды табуу талапка ылайыктуу деп каралды.

Кытай менен кыргыз маданиятынын экөөндө тең классикалык мурастарды жараткан ойчулдар катмары болгон, куңзычылар менен фольклорчулардын аткарган функциясында окшоштуктар бар. Бирок коомдук шартка жараша кытайда таалимат конкреттүү адамдын аты, идеясы, жери же аты менен идеясынын биригүүсүндө белгилүү болгон. Кыргыз руханий акыл-эс дүйнөсүндөгү жаратмандар катмары көбүнчө конкреттүү бир адамдын атагы же жалпы топтук аты (акындар, саяпкер, мүнүшкөр, сынчы. ж.б.) менен белгилүү болуп келген.

Куңзычылык таалиматы менен кыргыз философемаларынын адам таануу концепциясында – адамдын социалдык табиятын түшүнүдө нарктуулук-этикалык принциптер башкы орунда туруусунда имманенттүүлүк бар, экөөндө тең «адамгерчилик» же «адамгерчилик-намыстуулук» адамдын маңызын ачуудагы башкы түшүнүк болуп каралган. Бирок, адамдын социалдык табиятынын түпкү башатты түшүнүүдө айырмачылык бар – куңзычылык таалиматы ички ашып түшүү багытында (жолунда), кыргыз философемалары сырткы ашып түшүү багытында болгон; адамдын коомдук мамилесиндеги нарктуулук пиринциптерине маани берүүсүндө бирдейлик бар, экөө тең күйүмдүүлүккө, улууга урмат-сый көрсөтүүгө, тууганчылыкка, ишенимдүү болууга маани берген, идеалдуу адамдык касиет-мүнөзгө болгон нарктуулук өлчөмү – «моралдуу болуу, салым кошуу, сөз калтыруу» жана буларды үчилтик биримдикте караган адамдык кадыр-нарктуулукту моралдык жактан бөлгөн. Бирок, адамдын социалдык мамилесин түшүнүү негизинде айырмачылыктар бар – куңзычылык таалиматында адамдын нарктуулугу материалдык турмуштан өйдө көтөрүлүп руханий салаадагы «моралга» умтулуу башкы орунда коюлуп жаралган; кыргыз философемаларында адамдын нарктуулугу «табигыйлуулукка» негизделген. «Табигыйлуулук» – адамдын эркин эрктүүлүгүн, адамдын жаратуучулук күчүн, адамдын кадыр баркын коргоого маани берүү. Ушундан намыстуулук кыргыз адамдары үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон. Ушул түпкү өлчөмдөргө жараша адамдар ортосундагы коомдук мамиледги нарктуулук пиринциптери аныкталган.

«Корутундуда» изилдөөнүн негизги натыйжаларын чагылдырган төмөндөгүдөй тыянактар келтирилди:

1. Адам таануу – конкреттүү-тарыхый кырдаалдын алкагындагы философиялык чабыт, ой жүгүртүүнүн үзүрү, адамдын өзүн

өзү адекваттуу андоого болгон таанымдык дарамети. Ал азыркы замандагы адамга байланыштуу жаратылыш жана коомдук илимдердин жетишкендиктерин жалпылоонун, жыйынтыктоонун жана корутундулоонун негизинде «адам деген эмне» жана «кантип адам болуу керек» деген суроолордун жообун издөөнү аздектеп, анын негизги жүйөөсүн түшүндүрөт.

2. Байыркы кытай философиясындагы адам таануу проблемасы дүйнөнүн жаралышы жөнүндөгү көз караштардан улам тутанган пенденин өзүн өзү таанып билүүгө болгон ынтызарынан башат алат. Жалпы эле адамзаттын тарыхында адамдын өзүн таанып билүүсүнө байланыштуу маалыматтар диний көз караштар менен тыгыз байланышта болгон сыңары байыркы кытай адам таануусу жаратканга сыйынуулар жана табият менен болгон карым-катнаштарга жакын болуп синкретизм формасында калыптанган. Бул маселе адамдардын дүйнө таанымын өркүндөтүп, туруктуу көз караштардын системасын түзүп, адам баласынын дүйнөдөгү, коомдогу орду менен функцияларын аныктап, аң-сезимди жана табиятты тарыхый өңүттө таанып билүүгө ченем-шарт түзгөн.

3. Адам баласынын аң-сезим, анын тарыхый деңгээл-формалары менен байланышкан адамгерчилик парасаты айрыкча Куңзынын философиялык окуусунда мезгилге жараша жаңы баскычка көтөрүлгөн. Муундар ортосундагы алака, карым-катнаш, урмат-ызат концепциясы менен шөкөттөлгөн.

4. Кытай маданиятынын негизги, ажырагыс бир бөлүгү катары эсептелинген адам таануу концепциясынын тарыхый-философиялык эволюциясын иликтөө анын бүгүнкү күн үчүн да маанилүү экендигин далилдеп, ушул өңүттө Куңзынын окуусун замандын шартына карай өнүктүрүү жана интерпретациялоо азыркы коомдук өзгөрүүлөрдүн түпкү багытын аныктоо үчүн абдан зарыл экендигин айгинелейт.

5. Кыргыз элинин протофилософиялык адам таануу түшүнүгү оозеки элдик чыгармалар аркылуу көркөм-образдуу мүнөздө чагылдырылып философемалык табияты менен айрымаланып турат. Алардын маңызы, маанилик алкагы конкреттүү-тарыхый доор менен чектелип, жандаштырылган табият же табиятташтырылган коом аркылуу аныкталат.

6. Кыргыз элинин дүйнө таанымындагы адам таануу кандай орунду ээлеп келгендигин илимий-теориялык талдоого алуунун негизинде кыргыздардын адам таануу концепциясы түпкү теги, ички маңызы боюнча жалпы адамзаттык кубулуштар, түшүнүк-

төр менен үндөш, тектеш келери мифоэпикалык мисалдардын негизинде тастыкталды.

7. Кыргыз философемалары менен куңзычылык таалиматынын адам таануу концепциясында иденттүүлүк болуусун, эки компаратив тең уруулук мамилелерге негизделген коомдук турмушка мүнөздүү экендиги шарттап турат. Айырмачылыктарын – кыргыздардын көчмөндүккө негизделген жайлоо маданият чөйрөсү жана кытайлардын айыл-чарбачылык маданият чөйрөсү аныктагандыгы такталды.

8. Куңзычылыкта аалам эң баалуу нерсе, адам – ааламдын падышасы эмес, ага өзүнүн эркин таңуулап, «баш ийдирип» өз каалаганындай пайдалана албайт. Кыргыз руханий акыл-эс дүйнөсүндөгү көөнөрбөс эстеликтеринде да ушундай салт көрүнөт. Манас феномени дагы кыргыз маданиятында кытай маданиятында куңзычылык аткарган «моралдык-этикалык» жүктү аткарып, көптөгөн кылымдар бою кыргыз элинин моралдык духу, руханий каны-жаны катары кызмат кылып келет. «Манас» эпосу жана жалпы эле кыргыз көркөм сөз өнөрү түбөлүгүндө моралдык философияга тектеш, өзөктөш, маанилеш.

9. Адам таануу жаатындагы кыргыз философемалары менен Куңзы таалиматындагы концептуалдык окшоштуктар жана айрымачылыктар онтологиялык (турмуш жайдын), гносеологиялык (тааным дараметинин) ошондой эле логикалык (ойлом каражаттарынын) жалпылыктар менен шартталган.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү илимий макалаларда чагылдырылган:

1. «Манас» тилиндеги элестүү сөздөр жөнүндө// Тил жана котормо. – Үрүмчү, 2002. -№4. – 29-41-бет.

2. «Манас» тилиндеги элестүү сөздөр жөнүндө// Тил жана котормо. – Үрүмчү, 2003. -№1. – 56-64-бет.

3. «Манас» эпосундагы кыргыздардын нарктуулук көз карашы// Шинжаң кыргыз адабияты. – Үрүмчү, 2003. -№3. – 85-90-бет.

4. «Манас» тилиндеги кыргыздардын кол өнөрчүлүк жагдайы// Тил жана котормо. – Үрүмчү, 2003. -№3. – 1-5-бет.

5. Алмамбет, Күлчоро, Кожожаш ысымдарынын жандырмагы// «Тил тагдыры – эл тагдыры» аттуу Эл аралык илимий практикалык конференциянын материалдары жыйнагы 1- бөлүк. – Бишкек, 2003. – 17-20-бет.

6. Социалдык чыйралуу жана синергетика// И.Арабаев атындагы КМУ жарчысы. Серия 1, выпуск 4. – Бишкек, 2004. – 178-185-бет.

7. «Манас» эпосундагы табият көз карашы жөнүндө// И.Арабаев атындагы КМУ жарчысы. Серия 1, выпуск 5А. – Бишкек, 2005. – 182-186-бет.

8. Куңзычылык таалиматындагы адамгерчилик категориясы// «Современность: философские и правовые проблемы.» Материалы XI научно-теоретической конференции. – Бишкек, 2006. -№2. – 67-71-бет.

9. «Манас» эпосундагы экология түшүнүктөрү// Бүткүл дүйнөлүк эпостордун биринчи фестивалынын «эпикалык мурастарды сактоонун жаңы формалары жана жолдору» эл аралык симпозиуму. – Бишкек, 2006.

10. Конфуций окуусунун генезиси// И.Арабаев атындагы КМУ жарчысы 7-чыгарылышы. – Бишкек, 2007. – 360-365-бет.

11. «Манас» эпосундагы табият менен адамдын байланышы жөнүндө// Шинжаң Кыргыз адабияты. – Үрүмчү, 2007. -№2. – 50-54-бет.

12. Кытай философиясындагы адам таануучулуктун кээ бир түшүнүктөрү// Тил жана котормо. – Үрүмчү, 2007. -№3. – 1-3-бет.

13. Адам таануунун актуалдуулугу жана бул маселени изилдөөдө орун алган айырмачылыктар// «Гуманитарные проблемы современности.» Научные труды молодых ученых. Выпуск 8. – Бишкек, 2007. – 49-57-бет.

14. Куңзычылык таалиматындагы адам маселесин изилдөө жана түпкү 'булактар' менен иштөө// «Гуманитарные проблемы современности.» Научные труды молодых ученых. Выпуск 8. – Бишкек, 2007. – 57-65-бет.

15. Кыргыз дүйнөтаанымындагы адамдын нарктуулугун жаратуунун негизи// Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. «Тарыхтын жана билим берүүнүн философиясы», профессор А. И. Исмаиловдун 70 жана КУУнун социалдык-гуманитардык Институтунун (мурдагы философия жана мамлекеттик башкаруу факультети) 15 жылдыгына арналган эл аралык конференциянын материалдары. Декабрь, 2007. – Сер. 1. – Чыгарылышы 1. – Бишкек: КУУ, 2007. – 161-165-беттер.

16. Даосизмдин адам таануу түшүнүгү// «Гуманитарные проблемы современности». – Бишкек, 2007. -№2. – 65-70-беттер.

17. Кыргыз дүйнөтаанымындагы «адамгерчилик-намыстуулук» түшүнүгү// Кыргыз Республикасынын УИАнын «Гуманитарные проблемы современности». – Бишкек, 2007. -№2. – 60-65-беттер.

18. Кыргызстандагы ойлор// Шинжаң кыргыз адабияты. – Үрүмчү, 2006. -№1. – 58-69-бет.

Токтокан Ысмайыл кызынын “Куңзычылык таалиматы жана кыргыз философемаларындагы адам таануу проблемасы” аттуу 09.00.03. – философиянын тарыхы адистиги боюнча философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

РЕЗИЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: куңзычылык таалимат, адам таануу, адам болуу, философемалар, мораль, адамгерчилик, намыстуулук, борукердик, айкөлдүк, олуя адам, табыгыйлык, сырткы ашуу, нарктуулук, ичтен ашуу, аксиологиялык ченем.

Биринчи бапта «адам таануу» илиминин теоретикалык мазмуну жана мааниси, методологиялык негиздери, башаттары, изилдөө объектиси аныкталып, теория катары эволюциясы, анын башка илимдер менен болгон байланышы жана ар кайсы доорлордогу диалектикалык динамикасы иликтенди. Кытай дүйнөтаанымындагы «адам таануу» проблемасын үч катмардан кароо - кытай философиясынын жалпы өнүгүү системасында; кытай адам таануусунун динамикасында; куңзычылык таалиматынын тарыхый эволюциясында иликтөө мүмкүндүгү негизделди. Кытай адам таануусунун маани-маңызы жана өзгөчөлүгү талданды, келип чыгышынын социалдык детерминанттары айкындалып, эволюциясы көрсөтүлөт.

Экинчи бапта куңзычылык таалиматынын пайда болушундагы, калыптанышындагы жана өнүгүшүндөгү өбөлгөлөр, анын адам таануу концепциясындагы түпкү түшүнүктөр талданды. Куңзычылык таалиматы менен кыргыз философемаларындагы адам таануунун иденттүүлүгү жана айырмачылыктары эки элдин рухий түпкү булактарынан пайдалануунун негизинде адам таануусунун өз өзгөчөлүгүнө, тарыхый өнүгүү деңгээлине, калыптанган менталитетине, каада-салт үлгүлөрүнө жараша болоору компаративдик анализ жүргүзүүдө аныкталды. Ошондой эле кыргыз философемаларындагы адам таанууну ачып берүүгө басымдуурак маани берилди.

Корутунда диссертациялык иштин негизги тыянактары келтирилди жана изилдөөнүн перспективдүү мүмкүндүктөрү белгиленди.

диссертации Токтокан Исмаил кызы на тему: «Проблема человека в конфуцианстве и кыргызских философамах», представленной на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09. 00. 03 – история философии

Ключевые слова: конфуцианство, человекознание, становление человека, философы, мораль, человеколюбие, честь, доброта, великодушие, пророк, естественность, экстравертность, ценность, интровертность, аксиологическая мера.

В первой главе анализированы теоретическое содержание и сущность гуманитарного знания, методологические основы и социальные условия проблемы человека, определен объект исследования, анализирована его эволюция как теории, его связь с другими науками и диалектическая динамика в условиях различных исторических эпох. Проблема человека в китайской философии рассмотрена и обоснована в трех аспектах: в общей системе развития китайской философии; в динамике проблемы человека в китайском мировоззрении; в эволюции конфуцианства, что стало более удобным способом исследования и позволило нам более глубоко раскрыть суть изучаемой темы. Исследованы суть и особенность проблемы человека в китайской философии, определены социальные детерминанты ее возникновения и эволюции.

Во второй главе анализированы основные факторы возникновения, становления и развития конфуцианства, его основные понятия, связанные с человекознанием. На основе сравнительного анализа выявлены особенности проблемы человека, уровни исторического развития двух народов в силу их менталитета, традиций и ритуалов. При этом, в данном параграфе акцент сделан на раскрытие проблемы человека в кыргызских философамах.

В заключении подведены итоги диссертационной работы и отмечены перспективные возможности исследования.

of candidate dissertation "The human problem in the philosophical whew of Confucius and in the philosophemas of Kyrgyz people" by Toktokan Ismail kyzy According to specialty 09. 00. 03 – history of philosophy.

Key words: philosophical whew of Confucius, human logy, development of human, philosophemas, moral, ethics, humanism, love of human, good will, generous, prophet, nature, value, valuables, traditions and customs.

On the philosophical analysis the conceptual maintenance of the human problem in the philosophical whew of Confucius and in the philosophemas of Kyrgyz people and their historical, logical matter and social, cultural features had been studied in this work.

In the first chapter on the basic philosophical methodology carry out the historical and philosophical analysis of the concepts and doctrines about the human problems in the philosophical whew of Confucius and in the philosophemas of Kyrgyz people of research from most ancient times up to present, the logic its development, the conceptual maintenance and its logical nature had been studied. The purpose of work is disclosing the conceptual contents of the human ecology, substantiation of methodological base of the given system, study its ontological and gynecological nature, and also to.

The human problem in the Chinese philosophy has been detailed analyzed in three ways: in the common system of development of Chinese philosophy; in the dynamic system of human of the Chinese world outlook; in the evaluation of Confucius' philosophy, which have caused beginning and development of the human problem, objective and subjective conditions of interrelation of key systems "humane-nature", "humane-social nature", i.e. social and cultural determinants of researched system.

In the second chapter the main factors of beginning and development of Confucius' philosophy, his basic concepts, which are connected with humanism had been analyzed. And also the special features of the levels of historical progress of the both peoples, which have been determinate by their mentality, traditions and rituals are considered on the compare analyze. We tried to stress to open the human problems in the philosophemas of Kyrgyz people.

In the conclusion is shown results of this observation, also pointed new aspects of human life and its survival in the future.